

NYELVBEN A VILÁG

NYELVBEN A VILÁG

Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére

Szerkesztette

HAVAS FERENC
HORVÁTH KATALIN
KUGLER NÓRA
VLADÁR ZSUZSA

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2014

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 160.

Sorozatszerkesztő
KISS GÁBOR

A kötet megjelenését a Trefort-kert Alapítvány támogatta.

Szerkesztette
HAVAS FERENC, HORVÁTH KATALIN, KUGLER NÓRA, VLADÁR ZSUZSA

Lektorálta
BÓDI ZOLTÁN, BÓNA JUDIT, BORBÁS GABRIELLA, CHOLNOKY PÉTER, DÉR CSILLA,
FARKAS TAMÁS, GONDA ZSUZSA, GÓSY MÁRIA, H. TÓTH TIBOR, HATTYÁR HELGA,
HAVAS FERENC, HORVÁTH KATALIN, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KUGLER NÓRA, SCHIRM ANITA, SLÍZ MARIANN, VÁRADI VIOLA,
VARGA KATALIN, VLADÁR ZSUZSA, ZELLIGER ERZSÉBET

Technikai szerkesztők
HRENEK ÉVA, TÓTH ETELKA

Nyomdai előkészítés, tördelés
TÓTH TIBOR

A borítón
Róth Miksa *A tudás fája* c. mozaikképe

ISSN 1419-6603
ISBN 978 615 5219 64 1

© A szerzők és a szerkesztők, 2014
© TINTA Könyvkiadó, 2014

A kiadásért felelős
Kiss Gábor, a TINTA Könyvkiadó igazgatója

Lady Nabia

TARTALOMJEGYZÉK

Ladányi Mária köszöntésére	11
Tabula gratulatoria	13
Ladányi Mária pályaképe	14
KOGNITÍV NYELVÉSZET	
BALÁZSI JÓZSEF ATTILA	
Az ember ház	19
BENCZES RÉKA	
Nyelvi kreativitás és motivációs tényezők a metaforikus és metonimikus összetételekben	31
IMRÉNYI ANDRÁS	
Az ige és a tagmondat profilja	40
NISHIZAWA-KOTHENCZ GABRIELLA SZILVIA	
Rendelkeznek-e a toldalékok jelentéssel?	47
KUGLER NÓRA	
Az episztemikus (főmondati) predikátumok és a nyelvi polaritás	55
PETHÓ GERGELY – KARDOS ÉVA	
Argumentumszerkezeti tények az eseményszerkezet tükrében	66
SIMON GÁBOR	
Közelítések a nyelvi kreativitás fogalmához	77
TOLCSVAI NAGY GÁBOR	
Episztemikus lehorgonyzás a magyar ige + inflexiós toldalék szerkezetben	87
NYELVLEÍRÁS	
CSEPREGI MÁRTA	
Evidencialitás a hanti nyelvjárásokban	99
HAVAS FERENC	
Az aktív mondatfelépítés és ábrázolása egy tipológiai adatbázisban	110
HRENEK ÉVA	
A <i>haza</i> határozószó igekötővé válásáról	121

KESZLER BORBÁLA	
Az ok-okozati viszony grammatikai kifejezőeszközei.....	131
KIEFER FERENC	
Még egyszer a fosztóképzőről.....	139
KOUTNY ILONA	
Kompozicionalitás és lexikalizálódás egy tervezett nyelv esetében.....	144
PÉTER MIHÁLY	
Szóképzés az orosz szlengben.....	152
H. VARGA MÁRTA	
„Szabályos” és „szabálytalan” névszói paradigmák.....	158
FONETIKA	
GÓSY MÁRIA	
A kontextus hatása a palatális közelítőhangra.....	169
KREPSZ VALÉRIA	
Magánhangzók időtartamának relatív állandósága.....	179
MARKÓ ALEXANDRA – KOHÁRI ANNA	
Prozódiai sajátosságok lehetséges összefüggéseiről.....	186
NYELVTÖRTÉNET	
BODÓ CSANÁD	
A moldvai csángó nyelvjárás feltalálása.....	197
HORVÁTH KATALIN	
Jelentés, szerkezet, etimológia.....	206
JUHÁSZ DEZSŐ	
Nyelvjárásmentés és nyelvstratégia.....	216
KISS JENŐ	
A regionális köznyelviség néhány kérdéséről.....	223
KOROMPAY KLÁRA	
„Szerelmes nyelvtörténet”.....	230
P. LAKATOS ILONA	
Adalékok birtokos személyjeles alakváltozatok élőnyelvi használatához.....	235
RAÁTZ JUDIT	
<i>Mária</i>	241
SLÍZ MARIANN	
Kategorizáció személynevek alapján.....	247
SZENTGYÖRGYI RUDOLF	
Az ómagyar múlt idők rendszerének kiépülése.....	258
ZELLIGER, ERZSÉBET	
Frühe Ungarn im Spiegel der Personen und Ortsnamen.....	268

ALKALMAZOTT NYELVÉSZET

BALÁZS GÉZA	
Antropológiai nyelvészet: etika és nyelv.....	281
KISS GÁBOR	
A szóösszetételről, mint napjaink divatos szóalkotásáról és az összetételeket alkotó tőszavakról a <i>Magyar értelmező kéziszótár</i> új címszavai alapján.....	289
KLAUDY KINGA	
Milyen értelemben alkalmazott nyelvészet a fordítástudomány?	297
KONTRA MIKLÓS	
Megjegyzések a BUSZI-2-beli nyelvi bizonytalanságról.....	304
TÓTH ETELKA	
Nyelvi változások a szóhosszúság egy mikrometszetében	312
VARGA ÉVA KATALIN	
Vészhelyzet.....	319
VESZELSZKI ÁGNES	
Információvizualizálás és nyelvészet – az infografikák példáján	327
SZOCIOLINGVISZTIKA	
BOKOR JULIANNA	
Siket szülők halló gyermekei mint jelnyelvi tolmácsok	339
HATTYÁR HELGA	
Szövegértés és esélyegyenlő(tlen)ség.....	345
LABAN CZ LINDA	
A kétnyelvűség és dementia összefüggései.....	353
PETYKÓ MÁRTON	
A diszkurzív közösség- és identitásképzés szociokognitív modellje felé	361
VARJASI SZABOLCS	
A nyelvi jogtudatosság narratívái.....	370
DISKURZUSELEMZÉS	
ANDÓ ÉVA	
A társalgási közös történetmondás egy beszélt nyelvi példája.....	383
BÓNA JUDIT	
Az életkor, a nem és a beszéd típus hatása a diskurzusjelölők használatára	388
DÉR CSILLA ILONA	
Mondaton kívül? Szervetlen közbevetések a spontán társalgásokban.....	398
KÓSA CSILLA ERIKA	
„Vannak olyan tanárok is, akik azt mondják, hogy nem lehet, és mégis ők is használják”	408

IRODALOM ÉS NYELV

BORBÁS GABRIELLA DÓRA

- A Biblia lehetséges szeretet-definíciói 417

HETÉNYI ZSUZSA

- Tükörbetegség 423

HIMA, GABRIELLA

- Travelling as Cultural Dialogue between the Self and the Other..... 433

LŐRINCZ JENŐ

- „A játszótársam, mondd, akarsz-e lenni...” 439

SPANNRAFT MARCELLINA

- A *hagy* ige jelentései Krasznahorkai László *Az urgai fogoly* című könyvében ... 444

STEMLER ÁGNES

- Révai Miklós „legjobb magyar tanítványa” 452

C. VLADÁR ZSUZSA

- Normaszegő latin alakok a magyar nyelveírás szolgálatában..... 459

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Az ómagyar múlt idők rendszerének kiépülése*

(Kijelentő mód)

1. A vizsgálat elméleti kerete és tárgya. – Minden elméleti keret és vizsgálati módszer alkalmazásának annyiban van létjogosultsága, amennyiben közelebb visz a kutatás tárgyához, hozzásegít a vizsgált jelenség leírásához, lehetővé teszi működésének, mechanizmusainak, a vizsgálat tárgyává tett egyéb vonatkozásainak megfigyelését és magyarázatát.

Az úgynevezett Benkő-iskola (vö. SZENTGYÖRGYI 2013: 220–221) szemléletmódja erőteljesen rendszerközpontú (ezen túl markánsan jellemzi a nyelv és nyelvhasználó kapcsolatára való érzékenység, a későbbiekben a szociolingvisztikai irányultság, ma az egyre erőteljesebben kibontakozó dimenzionális nyelvszemlélet). Bár a strukturalista elméleti keret elsődlegesen leíró jellegű nyelvészeti vizsgálatokat tesz lehetővé, azonban – éppen a Benkő-iskola igazolta – „a történeti vizsgálatban is alkalmazható, sőt alkalmazandó” (KISS 2003: 27).

A diakrón szemléletű nyelvi vizsgálatok irányulhatnak egy-egy nyelvi jelenség időbeli változásának leírására és magyarázatára, a nyelvi rendszer (jellemzőbben egy-egy részrendszer) múltbeli állapotának feltérképezésére (történeti szinkrónia), továbbá a (rész)rendszer rendszerszerű változásainak leírására és (okadó) magyarázatára (rendszerdiakrónia). Ez utóbbira – számos további közül kiragadva – álljon itt néhány példa a közelmúlt vizsgálataiból: az ősmagyar mássalhangzórendszer változása (E. ABAFFY 2003: 117–118, korábban UŐ 1974, 1991a; vö. HEGEDŰS 2006), az ómagyar magánhangzórendszer változása (KENESEI 1995: 282–286; vö. UŐ szerk. 2011: 193–195), továbbá a *mező* : *mezeje* tőtípus rendszerszerű változásai (SZENTGYÖRGYI 2013: 230–231). A jelen tanulmány e rendszerdiakróniai vizsgálatokhoz kíván csatlakozni.

Vizsgálatunk tárgya az ómagyar múlt idők rendszerének kiépülése kijelentő módban. Áttekintésünk csupán a teljes paradigmán végigvonuló, illetve az igei csoport elemeinek túlnyomó többségére jellemző rendszerváltozatokra van tekintettel. Nem térünk tehát ki a funkcionálisan nem, csak alakilag elkülönülő **-β*, **-γ* > *-u* / *-ü* jeles múlt időre (E. ABAFFY 1991b: 108–109; más magyarázatára l. i. m. 109), sem a (folyamatos melléknévi igenévi eredetű) **γ* > **-j* (> *-á/-é*) jeles (tehát a vokalizáció után már alakilag sem elkülönült) elbeszélő múlt időre (E. ABAFFY 1991b: 107–108), eltekintünk továbbá a létige paradigmájától (E. ABAFFY 1991b: 115–116).

A vizsgálat szempontjából szükségünk van a jelen idő felvételére is, ám a jelen és a jövő összefüggéseinek és elhatárolódásának szerteágazó problematikája szintén nem képezi jelen vizsgálatunk tárgyát.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. E helyen szeretném megköszönni tanulmányom névtelen lektorának észrevételeit és javaslatait.

2. Igeidőrendszerünk az ősmagyar kor elején. – A magyar nyelv önálló életének kezdetén ismereteink szerint mindössze két igeidővel rendelkezünk. Az igereszemléletben elsődleges szempont lehetett az időbeliség (tempus), ennek mentén különülhetett el a múlt és a „nem múlt” (jelen–jövő). (Megjegyezzük, hogy nem minden nyelv igerendszerében feltétlenül alapvető kategória az időszemlélet. Nem az például a bibliai héber esetében [l. pl. SZABÓ 2010: 27]. Hasonlóan vélekedett egykor a hopi indiánok nyelvéről WHORF [1936/1956: 51–56], illetve nem haszon nélküli e tekintetben az ógörög nyelv grammatikai rendszerét is tanul hívunk [l. pl. BORNEMANN–RISCH 2010: 86].)

A magyar nyelv önálló életének kezdetén a jelen idő jelöletlen (E. ABÁFFY 1991b: 105; SÁROSI 2003: 150), a paradigma e jellemzője lényegében máig változatlan. A múlt idő jele a finnugor nyelvekben is kimutatható *-j, mely az igeik véghangzójához csatlakozva *-j-ben realizálódott, azzal kettőshangzót alkotott: **adáj*, **kerej* (E. ABÁFFY 1991b: 105; SÁROSI 2003: 150). Az ősmagyar kor elejének igeidőrendszere az alábbi táblázatban foglalható össze:

1. táblázat

A magyar igeidők az ősmagyar kor elején

Múlt	Jelen
*-j	*-∅

A múlt idejű igealakok idővel hangtani változáson mentek keresztül, a diftongusok monoftongizálódtak: **adáj* > *adá* (> *ada*), **kerej* > **keré* (feltehetően későbbi analógia, esetleg egyúttal homonímia kerülésének eredményeként: > *kéré* [> *kére*]).

A jelen idő kifejezhetett: 1. aktuális, valóságos jelen időt (*praesens*); 2. a jelenben érvényes, tartósan jellemző állapotot, tulajdonságot, érzelmet stb. (*status*); 3. általános érvényű megállapítást (*gnomicum*); 4. ismétlődő, tartós akcióminőségű cselekvést, történést (*iterativum*, *durativum*); 5. jövő időt (*futurum*). (Vö. E. ABÁFFY 1991b: 118.) A múltra vonatkozóan mindezeket a funkciókat (a futurum kivételével) az általános múlt idő tölthette be. A korai igeidők megnevezésére tehát a *múlt* és (a jövőt is magába foglaló) *jelen* kifejezéseket célszerű alkalmaznunk.

A két igeidő használatában feltehetően semmilyen módon nem különült el a folyamatos és a befejezett igeaspektus.

3. Az ősmagyar melléknévi igenevek aspektusrendszere. – Úgy véljük, hogy az ómagyar múltidő-rendszer kialakulása végső soron a melléknévi igenevek rendszerbeli elmozdulására (részleges funkcióváltásukra) vezethető vissza, célszerű tehát egy pillantást vetnünk e szófajcsoportra.

Nyelvtörténetünk korai szakaszában a melléknévi igenevek két aspektus¹ mentén különültek el. A folyamatos aspektus kifejezésének képzői (A. JÁSZÓ 1991: 321–326):

(*-p >) -β (>-u /-ü > [a véghangzóval alkotott diftongusból:] -ó, -ő; -ú, ű); illetve

(*-k >) -γ (>-u /-ü; -j > [a véghangzóval alkotott diftongusból:] -ó, -ő; -ú, ű; -á, -é).

¹ A. JÁSZÓ (1991: 351) *akcióminőség*ként veszi fel. A befejezett és folyamatos (ige)szemléletet célszerűbb *aspektus*nak tekinteni (vö. GYURIS–KIEFER 2008: 238–240; az akcióminőségre l. KIEFER–LADÁNYI 2000: 475–480; a kérdéshez l. még WACHA 2001; PÁTRÓVICS 2004; KIEFER 2006; KRÉKITS–JÁSZAY 2008).

A (*-tt >) *-t képző segítségével pedig a befejezett aspektus realizálódott (A. JÁSZÓ 1991: 332–335). (Az igenevek hagyományosan önálló szófaji besorolása, illetve a formások képzői funkciója újabban vitatott, l. pl. KENESEI 2000: 116–128. E felfogás érvényesítése ugyanakkor implikálhatná, hogy a melléknévi igenevek esetében is *tempusról* [vö. KENESEI 2000: 127], és ne *aspektusról* beszéljünk, ez azonban számos, itt nem részletezendő további problémát vet fel.)

Témánk szempontjából a befejezett melléknévi igenévre (annak magyar nyelvtörténeti vonatkozásaira) célszerű figyelmünket irányítani, tekintve hogy ennek (részleges) funkcióváltása teremthette meg igeidőrendszerünk bővülésének feltételeit. (A melléknévi igenevek történetéhez l. HAVAS 2006.)

4. Az aspektus megjelenése az ősmagyar igeidőrendszerben. – A befejezett melléknévi igenév (hasonlóan a melléknévekhez és a főnevekhez) betölthette a mondat állítmányi szerepét (HORVÁTH 2003: 235–236). Ez az állítmányi szerep – mint minden nominális állítmány – időviszonyt nem tükröz, illetőleg (Ø morfémas szerkezete miatt) ab ovo jelen idejű. Az igenév állítmányként tehát az efféle mondatokban: *A hal főtt. A folyó fagyott. A farkas jött.* (E. ABÁFFY 1983: 150) – mely mondatokban egyaránt igenévi állítmányok találhatók – jelen idejűnek tekintendő, hiszen „egy valószínűségi élethelyzetben a beszélő és a hallgató számára egyaránt lényeges információ, hogy 'a hal megfőtt' [...]. A valószínűségi szituációban nagy hangsúlyt kap [...] egy cselekvés, történés jelen következménye” (E. ABÁFFY 1983: 150).

A befejezett melléknévi igenév -t képzője – amint ez köztudott – éppen az igenév állítmányi szerepében válhatott (később) a verbum finitum időjelévé. Mivel azonban a befejezett melléknévi igenév jelentésstruktúrájában – legalábbis kezdetben – állítmányi használatban is minden bizonnyal elsődleges volt az állapot (status) mozzanata, ezért az zérómorfémás jelen idejű állítmányként épült be a igeidőrendszerbe, mely

Múlt	Jelen
—	→ [-t]-Ø

1. ábra

Az állítmányi szerepű befejezett melléknévi igenév időszerkezete

→ **hús sült* (ti. van). A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának legfontosabb következménye, hogy az igei rendszerben – ha még egyelőre formailag (morfé-mákkal megkülönböztetett módon) nem is, ám – funkcionálisan feltűnt az aspektus:

2. táblázat

Az ősmagyar kori aspektusok jelen időben

Aspektus	Jelen	
független (neutrális) ²	*-Ø	pl. [minden ember] (meg)hal; *[én] nagy, *[nyúl] nagy
folyamatos	*-Ø	pl. alszik, eszik, fagy, úszik
befejezett	*[-t]-Ø	pl. *[hús] sült (ti. van: Ø), *[folyó] fagyott, *[farkas] jött

² Vö. WACHA 2001: 78.

5. Az aspektus kiterjesztése a kétpólusú igeidőrendszerre. – Minden bizonnyal a jelen időn belül funkcionálisan feltűnő aspektusrendszer motiválta annak múlt időben való megjelenését. Mintául ez esetben is a nominális állítmányok szolgálhattak. Ezek a létige ekkor még egyetlen múlt idejű alakjának (*vala*) segítségével könnyen múlt idejűvé alakulhattak: *[A] *nyúl nagy*. → [A] *nyúl nagy vala*. Ezzel a transzformációval bármely aspektus a „múltba tolható”:

1. a folyamatos aspektus: *eszik* → *eszik vala*;
2. a befejezett aspektus: [a] *hús sült* (van: \emptyset) → [a] *hús sült vala*.

Belátható, hogy e történeti fázisban ezen transzformáció eredményeként létrejött múlt időbe „tolt”, befejezett aspektusú *sült vala* féle alakok a valós befejezett múlt idejű alakok. A *hús sült* (ti. van) féle szerkezetek állítmánya ezzel szemben nem múlt, hanem befejezett jelen idő! (Ebben a fázisban ugyanakkor még nem beszélhetünk teljes értékű igeidőkről, hiszen állítmányi szerepben nem verbum finitumokat találunk.)

A múltbeli folyamatosság és befejezettség jelölése tehát a jelen idejű alakok múltba transzformálásával történt. Az aspektualitás egyre erőteljesebb jelenléte okán ugyanakkor az *-á/-é* jeles múlt idő (már) nem alkalmas minden múlt idejű funkció betöltésére, a funkciómegoszlás eredményeként aspektustól független használatra korlátozódott: „lényegében már az ómagyarban is aspektuálisan neutrális az *-á, -é* időjel” (WACHA 2001: 84; vö. E. ABAFFY 1983: 140, 1992: 153; PÁTRÓVICS 2004: 130).

A múltban – a jelentől eltérően – egyúttal formai elkülönülés is bekövetkezik:

1. a független aspektusú múlt: *-á/-é*;
2. a folyamatos: \emptyset + *vala*;
3. a befejezett: *[-t]- \emptyset* + *vala*.

A két igeidőnek az aspektusokkal való kiegészülését a következő táblázatban foglalhatjuk össze:

3. táblázat

Az ósmagyar kori aspektusok múlt és jelen időben

Aspektus	Múlt	Jelen
független (neutrális)	<i>-á/-é</i>	<i>-\emptyset</i>
folyamatos	<i>-\emptyset vala</i>	<i>-\emptyset</i>
befejezett	<i>[-t]-\emptyset vala</i>	<i>[-t]-\emptyset</i>

6. Az aspektusok rendszerének átformálódása igeidőrendszerré. – A fenti rendszernek az aspektustól még nem független, komplex igeidőrendszerré történő átformálódása folyamatában a leglényegesebb mozzanat a befejezett melléknévi igenév *-t* képzőjének (múltban és jelenben is megtörtént) időjellé válása.

A befejezett melléknévi igenév (jelen idejű állítmányként is) a cselekvés, történés következményeként beálló állapotot (status) jelölte: *A hús sült* ’magsült’ (igenév). A továbbiakban az állítmány egyenlő súllyal kezdte jelölni az állapotot és magát az azt előidéző cselekvést, történést is: *A hús sült* ’sült és megsült’ (ige és igenév). (Vö. E. ABAFFY 1983: 150.) Valójában ez a grammatikai formáció a per definitionem befejezett jelen.

Érdemes ehhez idegen nyelvi párhuzamokat³ is megfontolni, amennyiben például a latin *praesens perfectum (logicum)* 'befejezett jelen', illetőleg az angol *present perfect* 'uaz' (stb.) igeidők hasonló szemléletet tükröznek.

Véleményünk szerint még ezen a nyelvtörténeti fokon megtörtént a funkcionálisához rendelődő formai elkülönülés is. A két múltbeli (*sül vala* és *sült vala*) és a két jelenbeli aspektus (*sül* és *sült* 'sült és megsült') formai elkülönülése (azaz a *-t* toldalék átértékelődése) mindenesetre párhuzamosan mehetett végbe. Ha ez így van, akkor (legalábbis átmeneti alakulatokként) számolnunk kell a *-t + vala* befejezett múlt (és [még] nem régmúlt), illetve a *-t* jeles befejezett jelen (és [még] nem múlt) igeidőkkel. E. ABAFFY ERZSÉBET mindenesetre „*-t* jeles, állapotot jelölő” igeikről beszél (1983: 150), a befejezett melléknévi igenév állítmányként alkalmazása esetén pedig ez az „állapot” – amint fentebb kifejtettük – a jelen időben realizálódik. Eszerint – az ómagyar kor elejére – a következő igeidőrendszer felépülését rekonstruálhatjuk:

4. táblázat

Kétpólusú igeidőrendszerünk kijelentő módban az ómagyar kor elején

Aspektus	Múlt	Jelen ⁴
független (neutrális)	<i>-á/-é</i>	<i>-Ø</i>
folyamatos	<i>-Ø vala</i>	<i>-Ø</i>
befejezett	<i>-t vala</i>	<i>-t</i>

Ha ellenben nem kívánjuk felvenni (átmeneti kategóriaként sem) a *-t* jeles befejezett jelent, akkor – ugyane korszakra vonatkozóan – feltehetőleg le kell mondanunk a *-t + vala* befejezett múlt igei realizációjáról is, s a befejezett aspektust mind a jelenben, mind a múltban (ez utóbbi esetben a *vala* mellett) továbbra is *Ø* morfémas melléknévi igeneveket kell feltételeznünk. E megfontolást azonban nemigen támogatják Árpád-kori szövegemlékeink – elsősorban aktív, különösen pedig személyragos – adatai.

7. Árpád-kori szövegemlékeink *-t* jeles igei adatai. – Az Árpád-kor szövegemlékeinek vonatkozó adataiban feltehetőleg az aspektualitás mentén tagolt kétpólusú igeidőrendszer emlékeire bukkanunk, és nem feltétlenül a későbbi igeidő-funkciók sejlének fel. Vegyük sorra a legfontosabb adatokat!

7.1. A Halotti beszéd *odutta vola* befejezett múlt idejű igealakja nézetünk szerint „múltba tolt” befejezett aspektust fejez ki, azaz a múlt idejű elbeszélés idősíkján, annak „jelenében” meglévő állapotot kifejező perfektív igealak, nem pedig előidejűséget kifejező régmúlt. A teremtéskor Isten a paradicsomot adta az ember otthonául, amely a bűnbeesés jelenében – mely a beszéd jelenéből nézve múlt – állapotként (*status*) realizálódik.

³ Nem kizárt továbbá, hogy a kétpólusú, ám aspektuálisan már differenciált igeidőrendszerünk kialakulásához a magyarral érintkező nyelvek (szláv, latin) interferenciális hatása is hozzájárult. (A kérdéshez kapcsolódóan l. pl. HONTI 2001; PÁTRÓVICS 2004: 136–137, 139.) Az ómagyar nyelvi érintkezéseknek az igeidőrendszerre gyakorolt interferenciális hatását további vizsgálatoknak kell tisztázniuk.

⁴ Az *-md* > *-nd* jeles, a jelentől elkülönülő jövő idejű igealak megítélése számos szerteágazó problémát vet fel, ezért e vizsgálatban eltekintettünk tőle.

Az ellentmondást jól szemlélteti, hogy E. ABAFFY szerint „A *-t + vala* típusú múlt feltehetőleg a kései ómagyarban alakulhatott ki” (1991: 109; a kiemelés tőlem: Sz. R.), ezután két korai ómagyar példát említ (1991: 110). Ha a kései ómagyarban alakult ki, akkor a Halotti beszéd említett adatát melléknévi igenév + létige kapcsolatának kellene felfogni, ennek azonban ellentmond a személyragozás (az *adta* típusú igenév szóba sem kerülhet). Ha pedig a korai ómagyarban keletkezett, és ugyanarra a funkcióra jött létre, amely a kései ómagyarrá jellemző, azaz szerepe a (viszonyított) régmúlt (E. ABAFFY 1992: 160), akkor azt kell mondanunk, hogy korai ómagyar előfordulásai ezt nem támogatják: mindkét esetben (l. alább is) hiányzik mellőle egy, a cselekvés befejezését követő, vele közvetlen idő (esetleg oksági) kapcsolatba hozható, közelebbi múlt eseményt kifejező igealak.

Egyet kell értenünk ugyanakkor E. ABAFFYVAL, és állítását még szigorúbban megfontolnunk, amikor azt mondja ezen igealakról: „elsődleges szerepe a múltban befejezett történet következtében beálló állapot jelentése” (1992: 162). Ez per definitionem a *befejezett múlt*, melyet meg kell különböztetni a viszonyítást (előidejűséget) kifejező régmúlttól, és ez a funkciója a – befejezett melléknévi igenév állítmányi használatából világosan levezethető – korai ómagyar előfordulásoknak. (Ez esetben szemléleti nehézséget jelenthet, hogy a latin praeteritum perfectum a két funkciót egyesíti, a magyarban azonban elválasztandó, ahogyan a praesens perfectum két funkciója is megoszlik két igealak között.)

Megjegyzendő, hogy e szerkezet grammatikailag nem viszonyított múlt időként való előfordulását csak a korai ómagyar korból (a szerény számú előfordulás mind ilyen), és a kései ómagyar kor legvégéről (itt is oklevelekre írt kivonatokról és magánlevelekből) tudjuk adatolni (E. ABAFFY 1992: 162). Ez utóbbi adatok nézetünk szerint nem a korai ómagyar funkciók továbbélései, hanem a kései ómagyar kor rendszere – beszélt nyelvhez közeli nyelvváltozatokban dokumentálható – bomlásának a jelei, mely folyamat a középmagyar kor első felében fog kiteljesedni.

7.2. A fenti megfontolások alapján hasonlóképpen nem régmúlt, hanem múltba vetített befejezett jelen (azaz befejezett múlt) a Königsbergi töredék *levt uala* igealakja is.

A két előfordulás között annyi különbség azért megfigyelhető, hogy az *odutta vola* adat igeje aktív (cselekvő), a *levt uala* viszont quasi passzív (mediális). Mivel a befejezett melléknévi igenév eredendően passzív (*adott szó*), illetve quasi passzív (*kisült hús*, szemben ezzel: *húst süit*) jelentésszerkezetű, ezért az utóbbi példát az igenévhez (annak állítmányi használatához) természetesen közelebb érezzük, mint a korábban említett, tárgyias, aktív, személyragozott igealakot. A tárgyias igeek aktív igealakjának megjelenése e szerkezetben már egyértelműen elhatárolja az összetett igealakot a befejezett melléknévi igenévi állítmány + *vala* forrásszerkezetektől, tehát indokolt a szerkezet befejezett múlt idejű igealakként való felvétele a paradigmába.

7.3. A Halotti beszéd „kinec *odut* hotolm ovdania es ketnie” szerkezetének állítmánya lehet melléknévi igenév állítmányi helyzetben (pl. BENKÓ 1980: 309–310), de nem tartom elképzelhetőnek azt sem, hogy a passzív jelentésű befejezett melléknévi igenév ugyancsak passzív igealakként realizálódik ennek mintájára: *sült* (igenév) → *sült* (mediális ige), tehát *adott* (igenév) → *adott* ’adatott’ (passzív ige). A két szerkezetet ugyanakkor éppen a passzív igenem okán nehéz szétválasztani. Ha ezt az adatot mégis igeek

fogjuk föl, az kétségtelenül befejezett jelen idejű. Ezzel lényegében azonos a jelentése akkor is, ha azt igenévi állítmánynak tekintjük.

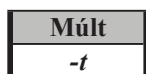
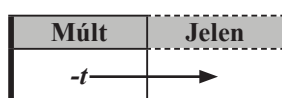
7.4. A Königsbergi töredék szalagjaiban előforduló *-t* jeles igealakok úgyszintén befejezett jelen idejűeknek tekinthetők, de immár aktív igék:

1. „latuc ... scuz lean fiot *s[c]ilut* ... es an[a] tartja ulebe[n] (= az állapot az elbeszélés jelenében érvényes);
2. „Qui *sc[il]ut* dýchev segut ment en tudum (= uaz)”;
3. „pustobe[*l*]e *tacaruta*” (= a megszületett gyermek a vers jelenében [még] be van takarva).

A két utóbbi példában fontos megfigyelni, hogy minden esetben pontosan érzékelhető a befejezett jelen funkciója: az állapot az elbeszélés jelenében érvényes. Ezeket az alakulatokat ebben a nyelvtörténeti rétegben tehát nem szerencsés befejezett múltnak tekinteni, ezt a funkciót (egy korábbi, de nem viszonyított múltra jellemző állapotszerűséget) ekkor a *-t* + *vala* szerkezetű összetett igealakok töltötték be.

8. Az igeidőrendszer átrendeződése a kései ómagyar korban. – A kései ómagyar korra vonatkozóan forrásként elsősorban (a latin nyelvvel szoros kapcsolatban álló) fordításirodalom áll rendelkezésünkre. Következtetéseinket tehát azzal a megszorítással kell megfogalmaznunk, hogy megállapításaink nem terjeszthetők ki feltétel nélkül például a korabeli beszélt nyelvre.

A kései ómagyar kor leglátványosabb változása, hogy háttérbe szorult az aspektualitás, és előtérbe került (ismét) az időszemlélet. Az aspektusrendszer felbomlása után mind a múlt idő, mind a jelen(–jövő) idő részrendszere (ez utóbbiról itt nem szólnunk) a tempus mentén tagozódik tovább. E folyamatoktól feltehetően nem független az igeikötők kialakulásának nyelvi igénye, ezek részben a perfektivitás kifejezésének a funkcióját is átveszik: „Az igeikötők kialakulása összefügg az igeidők átértékelésével, a befejezett múlt [a befejezett jelen – Sz. R.] perfektiváló funkciójának az elvesztésével” (KIEFER 1996: 268; vö. E. ABÁFFY 1983: 150; PÁTRÓVICS 2004: 136–139). Azt gondoljuk

2. ábra

A *-t* jeles, múlt idejűvé vált igék lehetséges időszerkezetei

továbbá, hogy a befejezett jelen éppen perfektivitásának háttérbe szorulása, illetőleg elvesztése okán – párhuzamosan az ezen igei formában álló tranzitív aktív igék általánossá válásával – értékelődött át múlt idővé. Az immár múlt idejűvé vált igealak jelentésszerkezetében tehát a múltbéli cselekvés, történés vált erőteljesebb összetevővé a jelen állapotszerűségével szemben, mely utóbbi akár teljesen el is tűnhetett a jelentésstruktúrából. E folyamat eredményét (az 1. ábrával összevethetően) a 2. ábra szemlélteti.

Feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a *-t* jeles igeidő éppen akkor vált múlt idővé, amikor a befejezett aspektus rá vonatkoztatva már nem igazán volt releváns. Azaz: ezen igeidő *befejezett múlt*ként való összefoglaló említése ebben a nyelvtörténeti fázisban is (csakúgy mint korábban) terminológiai problémát vet fel.

A múlt idők átrendeződését tehát a *-t* jeles befejezett jelen idő múlttá való átértékelődése indukálta. Az igealak a jelen idők sorából a múltba átlépve elfoglalta a tényleges

befejezett múlt (*-t vala*) rendszerbeli helyét, és – a kurrens terminológiában – (jobbára indokolatlanul) „kölsönvette” annak megnevezését is.

A *-t* jeles (immár) múlt idő az egykori helyéről kiszorult befejezett múltat szükség-szerűen „korábbra tolta”. E „kitaszítás” ezen igeidő esetében is párhuzamosan történt perfektív aspektusának elvesztésével, ezáltal az egykori befejezett múlt előidejű múlttá (régmúlttá), perfektivitása pedig időviszonnyá (előidejűséggé) értékelődött át (vö. E. ABAFFY 1992: 163–164). A *-t + vala* (immár a *volt*-tal váltakozva) tehát – adataink erre utalnak – csak e korszakban alakul valódi (előidejű) régmúlttá, „a fordításirodalom szin-te 100%-os érvénnyel a latin praeteritum perfectum megfelelőjeként használta különö-sen [ellenkező példát nem látunk – Sz. R.] a viszonyított múltat tartalmazó mondatok-ban” (E. ABAFFY 1992: 162).

A perfektivitását elvesztő *-t* jeles múltnak funkcionálisan az *-á/-é* jeles múlttal is üt-köznie kellett. Ekkor jöhetett létre az elbeszélő múlt – elsődleges – „elbeszélő” funkció-ja (különösen a latin praesens perfectum historicum szerepében), a *-t* jeles múlt pedig az új funkciómegosztás eredményeként mindenekelőtt (egykori perfektivitását lényegében teljesen hátrahagyva) az élőbeszéd, a párbeszéd múlt idejévé vált. (Egyúttal ez a vál-tozás teremti meg annak lehetőségét, hogy jóval később majd egyedüli múltként emel-kezzék ki a rendszerből.)

A folyamatos múlt (jelen idő + *vala*, immár szintén a *volt*-tal váltakozva) számos új funkciót kapott, a folyamatos (imperfektív) aspektus részben ezzel kapcsolatban álló akcióminőségek (duratív, iteratív) kifejezésére lett alkalmas, felvette a cselekvés (törté-nés) nem tökéletes teljesülésének (de conatu) funkcióját stb., a fordításirodalomban bur-jánzik el. Használata (különösen az élőbeszédben) mégis rohamosan visszaszorult, s nemsokára szinte teljesen kiveszett igeragozási paradigmánkból (E. ABAFFY 1992: 162). A késő ómagyar korban kiépült teljes rendszert a következő táblázat szemlélteti:

5. táblázat

Igeidőrendszerünk az ómagyar kor végén

Régmúlt (előidejű múlt)	Múlt ⁵	Jelen ⁶
<i>-t vala/volt</i>	<i>-á/-é</i> <i>-t</i> <i>-Ø vala/volt</i>	<i>-Ø</i>

9. Összegzés. – Az ómagyar kor elején egyetlen múlt idővel rendelkezett anyanyel-vünk, az ómagyar korban a nyelvi rendszer immár négy kijelentő módú, funkcionálisan elkülönült múlt időre bővült (a feltételes módú az ötödik). Ezen, egykor gazdagabb rész-rendszer mára kijelentő módban ismét csupán egyetlen múlt időt számlál, ugyanakkor a kezdeti egyetlen nem azonos a mai egyetlennel. Mi okozta a rendszer bővülését, majd ismételt szűkülését? A múlt idők „csatájából” miért nem az eredeti múlt került ki győz-tesen?

⁵ Valamennyi elem számos funkcióval.

⁶ A jelen továbbdifferenciálódását, a jelen és jövő részleges szétválását a táblázat nem szemlélteti.

A szerteágazó kérdéskörből ezúttal arra kerestük a választ, hogy miért és hogyan bővült a kezdetben egy múlt időt ismerő magyar igeidőrendszer négy kijelentő módú múlt időre. A választott vizsgálati keret hozzájárult, hogy az egyes igeidők (adatok segítségével feltérképezhető) funkciói és funkcionális változásai rendszerszerűen is kirajzolódhassanak. A rendszeren belüli mozgások, változások leírásához nem nélkülözhattük az igeidő és az aspektus összefüggéseinek diakrón feltárását. Mindennek alapja pedig a közelmúltban kidolgozott aspektuselmélet, melynek kiváló összegzését (számos tanulmányon és kiváló monográfián túl) éppen az a Strukturális magyar nyelvtan kínálja, melynek megalkotásában – s a végszó hadd legyen immár a tisztelgő köszöntés szava – ünnepeltünk, LADÁNYI MÁRIA is tevékeny szerepet vállalt.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1974. Szóvégrendszerünk az ős- és ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 70: 430–440.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1983. Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 113–179
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991a. Az ősmagyar fonémarendszer történetéhez. In: HAJDÚ–KISS szerk. 1991: 27–30.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991b. Az igemód- és igeidőrendszer. In: *TNyt.* I: 104–121.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: *TNyt.* II: 120–183.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. (Ősmagyar kor.) In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 106–128.
- BENKŐ LORÁND 1980. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemzéi. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BORNEMANN, E. – RISCH, E. 2010. Görög nyelvtan. Lexika Kiadó, Székesfehérvár.
- GYURIS BEÁTA – KIEFER FERENC 2008. Az igeik lexikai ábrázolása és az eseményszerkezet. In: *StrNyt.* 4: 229–267.
- HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk. 1991. Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. ELTE, Budapest.
- HAVAS, FERENC 2006. Die Pränominativität der uralischen Partizipien. *Ural-Altische Jahrbücher, Neue Folge*, Band 20. 16–50.
- HEGEDŰS ATTILA 2006. Húzólánc és/vagy tolólánc, avagy elmélet és (relatív) kronológia. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 53–57.
- HONTI LÁSZLÓ 2001. A magyar igeikötő: nyelvünk kései jövevénye? In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – BÁNRÉTI ZOLTÁN – É. KISS KATALIN szerk., *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai. Osiris Kiadó, Budapest, 357–367.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2003. Szó szerkezet-történet. (Ősmagyar kor.) In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 234–250.
- A. JÁSZÓ ANNA 1991. Az igenevek. In: *TNyt.* I: 319–352.
- KENESEI ISTVÁN 1995. Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelv* 91: 281–291.
- KENESEI ISTVÁN 2000. Szavak, szófajok, todalékok. In: *StrNyt.* 3: 75–136.
- KENESEI ISTVÁN szerk. 2011. *A nyelv és a nyelvek*. Hatodik, javított, bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 1996. Az igeaspektus areális-tropológiai szempontból. *Magyar Nyelv* 92: 257–268.
- KIEFER FERENC 2006. Aspektus és akciómínőség. Különös tekintettel a magyar nyelvre. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA 2000. Az igeikötők. In: *StrNyt.* 3: 453–518.

- KISS JENŐ 2003. A nyelvi változás. In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 23–68.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest.
- KRÉKITS JÓZSEF – JÁSZAY LÁSZLÓ 2008. Szláv igeaspektus. Különös tekintettel az orosz nyelvre. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÁTROVICS PÉTER 2004. Az aspektus története és tipológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfémátörténet. (Ősmagyar kor.) In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 129–172.
- SZABÓ MÁRIA 2010. Bevezetés a bibliai héber nyelvbe. Gerhardus Kiadó, Szeged.
- StrNyt. = Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan. 2. Fonológia. 3. Morfológia. 4. A szótár szerkezete. Szerk. KIEFER FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992–2008.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. Analógia – diakrón szemmel. In: KÁDÁR EDIT – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., Analógia és modern nyelvleírás. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 215–234.
- TNyt. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- WACHA BALÁZS 2001. Időbeliség és aspektualitás a magyarban. (Nyelvtudományi Értekezések 149.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WHORF, BENJAMIN LEE 1936/1956. Language, Thought and Reality. Technology Press, Cambridge – Wiley, New York.